

RITUALIZACIJA ČUSTEV V VOJAŠKI ORGANIZACIJI

Povzetek. *Vojaška organizacija deluje s pomočjo čustev, vendar mora njihovo izražanje natančno določiti, upravljanje z njimi pa močno institucionalizirati. Zaradi možnosti izgube življenja v vojni ter zaradi verjetnosti, da bo treba ubijati nasprotnike, se pri vojaki pojavljajo entropična čustva, ki vodijo v psihične zlome in posttravmatske stresne sindrome. Za omilitev ali preprečitev teh pojavov je potrebno izražanje čustev ritualizirati. Za doseganje kolektivne kohezije in pripravljenosti za urjenje ter sodelovanje v vojni je potrebno razviti in negovati spodbudna čustva, upravljati z njimi ter jih usmerjati v zastavljene cilje. Obstajajo situacije, v katerih so v vojski poleg institucionalnih čustev zaželeni tudi impulzivna čustva, posebej ob herojskih dejanjih, ki potem služijo za zgled celotni skupini. Moderne vojaške organizacije, ki vse manj sodelujejo v vojnah, vse bolj pa v novih ne-vojnih vojaških operacijah, se srečujejo z izgubo tradicionalnih, institucionalnih značilnosti, obenem pa z vstopanjem postmodernih vrednot, predvsem individualizacije obnašanja in čustvovanja. Ritualizacija čustev postajajo bolj ohlapni, skromni, celo absurdni, kajti vojaki želijo ohranjati svoje individualno čustvovanje. Zaradi "komercialnih" zahtev organizacije so včasih prisiljeni, predvsem poveljniki ter poklicni vojaki, v hlinjeno čustvovanje oziroma "emocionalno delo".*

Ključni pojmi: *čustva, vojaška organizacija, institucionalna kultura, ritualizacija čustev, disciplina, entropična čustva, spodbudna čustva, psihološki zlom, čustvena razdalja pri ubijanju nasprotnika.*

Uvod

Vojaška organizacija se kaže v javnosti kot strogo racionalna, nadzorovana struktura, ki pa v resnici veliko svojih ravnanj utemeljuje na čustvih. Brez čustev sploh ne more motivirati svojih pripadnikov oziroma izvesti pripravljenosti za bojevanje. Čustva so spiritus agens vojske. Zelo malo je takšnih organizacij, ki bi

* Izr.prof.dr.Ljubica Jelušič, visokošolska učiteljica za področje polemologije, sociologije vojske ter mirovnih študij na Katedri za obramboslovje Fakultete za družbene vede

pripravljale svoje člane na to, da pri opravljanju svojih nalog lahko tudi umrejo. Priprave potekajo z oblikovanjem mehanične in /ali zavestne vojaške discipline, ki pomenita urejeno in natančno izpolnjevanje navodil (oziroma ukazov). Disciplina pomeni izurjenost za bojevanje ter za skrivanje in potlačitev neustreznih, entropičnih čustev (strah, gnus, z dolgočasnost, plašnost), pa tudi za spodbujanje ustreznih čustev (pogum, lojalnost, pripadnost, zanos, navdušenost). Disciplina je posledica dolgotrajnega urjenja, ki naj bi iz ljudi delalo stroje, osebke, ki so sposobni podzavestno reagirati na dražljaje iz okolja. To podzavestno naučeno ravnanje je potrebno zato, da bi ob soočenju z bližino smrti (svoje in nasprotnikove) vojaki ne doživeli popolnih psihičnih zlomov oziroma, da bi kasneje ne imeli prevelikih posttravmatskih stresnih motenj. Velike dvome in travme povzročata pri vojaki zahodne civilizacije ne le srečanje s smrtjo, temveč v spopadih tudi srečanje z otroci - vojaki, značilnostjo mnogih paravojsk in vojaških band v deželah tretjega sveta.

Vojaška organizacija mora zlasti entropična čustva ritualizirati, da bi se izognila psihološkemu zlomu. Zato predpiše načine in oblike ter čas njihovega izražanja, s tem pa vzpostavi institucionalno vojaško kulturo. Vojaški rituali za izražanje čustev so praviloma zelo pretresljivi in poleg osnovne funkcije, to je zunanjega izraza nakopičenih čustev, torej olajšanja, omogočajo tudi skupinsko očiščenje (očiščevalne rituale poznajo tudi vojske staroselskih ljudstev, zato sklepamo, da sodijo v človekovo pradavnino, verjetno v sam začetek vojskovanja). Za uspešno delovanje vojaške organizacije so pomembna spodbudna čustva, ki povečujejo kohezijo enote, postavljajo ideale, presegajo individualno identiteto in gradijo kolektivno pripadnost. Ritualizacija čustev je predpisana s službenimi pravili vojske, velikokrat pa je sestavni del vojaške kulture in se prenaša iz generacije na generacijo vojakov. Ritualizacija čustev je tudi sestavni del vojaškega profesionalnega etičnega kodeksa in so potemtakem oficirji tisti, ki rituale prenašajo naprej, na nove generacije oficirjev in vojakov. Način izražanja čustev in njihova intenzivnost sta v vojaški organizaciji odvisna od stanja, v katerem se vojska nahaja (mirnodobno urjenje, izredne razmere, vojna); od tipa vojaške socialne organiziranosti (institucionalna, poklicna); od dolžine in tipa vojaških tradicij. Namen teksta je opredeliti ritualizacijo čustev v vojaški organizaciji razviti in testirati hipotezo o vplivih na način in intenziteto izražanja čustev v vojaški organizaciji, ter presoditi, kako se čustva oblikujejo v slovenski vojaški organizaciji po osamosvojitvi.

Ritualizacija čustev

Pri obravnavi pomena čustev v vojaški organizaciji moramo upoštevati, da gre za psihološki fenomen, ki ima antropološke različice glede na opazovane kulture, vendar ga je treba zaradi družbeno-kulturne pogojenosti (Šadl, 1997: 8) raziskovati in razumeti kot sociološki pojav ter pri tem uporabiti uveljavljene pristope sociologije čustev. Gledano z vidika proučevanja čustev je morda res, da so v zadnje pol stoletja prevladoval metode in ugotovitve s področja psihologije in fiziologije (McCarthy, 1989: 52), toda ker je vojaška organizacija družbeni konstrukt, zgrajen na kognitivnih spoznanjih, je tudi čustvena dimenzija vojske vnešena in nadzo-

rovana kognitivno in institucionalno. To pomeni, da bomo sociološke študije čustev upoštevali predvsem zato, ker se osredotočajo na kognitivne in interpretativne vidike čustvenih izkušenj in obnašanja. Lahko bi si postavili tudi daljnosežno vprašanje o tem, kaj je tisto, kar drži in veže vojaško organizacijo skupaj, je to moralna solidarnost, ali vrednote, ali vzajemno zaupanje (Collins, 1990: 27), ali upravljaljska formula. Pri vseh teh konceptih so prisotna čustva. Vendar pa z name ni tega prispevka ne moremo pretiravati, saj tudi v obči sociologiji ni dokončnega ali skupnoveljavnega odgovora na Durkheimovo temeljno vprašanje, "kaj drži družbo skupaj".

Čustva vzdržujejo oziroma vzpostavljajo interakcijo, odnos med posameznimi udeleženci družbenega dejanja (Perinbanayagam, 1989: 73). Čustva so v vsaki kulturi prevedena v poseben besednjak, v primerno izkazovanje, in tega besednjaka se je treba naučiti, tako da so iz obnašanja razvidne vloge, identiteta in situacija posameznika. Čustva so torej prisotna v ritualizirani obliki, tako da je možno vzdrževati nadzor nad njimi, upravljanje z njimi in pravilna razmerja med njimi (Perinbanayagam, 1989: 78). Ljudje se morajo urediti v upravljanju čustev ter v njihovem javnem izkazovanju, kar je Hochschildova (1983, v Šadl, 1997) poimenovala "emotion management" (upravljanje čustev). Pri javnem izkazovanju čustev se vzpostavijo pomenski vzorci, izraženi v simbolih, s katerimi ljudje komunicirajo, ohranjajo in razvijajo svoje znanje in stališča o čustvih. Pomenske vzorce Gordon imenuje emocionalna kultura, ki se prenaša prek jezika, ritualov, umetniških in drugih javnih simboličnih oblik (Gordon, 1989: 115).

Rituali vsebujejo dejavnosti, ki so visoko strukturirane in standardizirane, dogajajo se na določenih prostorih in v času, ki je z obredom v posebni simbolični zvezi. Dejavnosti so ponovljive, kar služi kot sredstvo za kanaliziranje čustev, usmerja spoznanja in organizira družbene skupine. Rituali so torej simbolično obnašanje, ki je družbeno standardizirano in ponovljivo (Kertzer, 1988: 9).

Za razumevanje emocionalne kulture vojaške organizacije moramo uvesti še razlikovanje med dvema usmeritvama znotraj emocionalne kulture, to je med institucionalnim in impulzivnim pomenom čustev. Institucionalna čustva dosežemo takrat, ko popolnoma nadziramo svoje občutke in njihovo izražanje, oziroma ko dosežemo institucionalne standarde za občutke in njihovo izražanje in s tem širše postavljene vrednote. Impulzivna čustva so spontana čustva, ki niso upravljana s strani institucij, so osvobojena konvencij in zahtevanih zunanjih izrazov (Gordon, 1989: 117). V razpravi o čustvih v vojaški organizaciji je zlasti pomemben institucionalni pomen čustev, ker kaže, koliko so se posamezniki pripravljeno prostovoljno podrežati oziroma pripadati kolektivnim ciljem.

Entropična in vzpodbudna čustva v vojaški organizaciji

Entropična čustva v vojaški organizaciji so tista čustva, ki so jih dolgo v zgodovini vojskovanja šteli za neustrezna, povzročala so namreč manjšo pripravljenost vojakov za vojskovanje, zmanjšano prištevnost, težnjo k begu ali umiku iz boja, psihične zlome posameznih vojakov, paniko, pobege ali umike večjih enot ali celo

razpad vojske. Entropična čustva jih imenujemo torej zato, ker povzročajo entropijo, razpad posameznikove osebnosti ali celih vojaških enot v spopadih ali drugih rizičnih vojaških aktivnostih, ne le v vojnah. Med entropična čustva štejemo strah, plašnost, anksioznost ter gnus in z dolgočasnost.

Strah, plašnost in anksioznost izhajajo iz zavedanja o možnosti izgube življenja ali možnosti, da bo treba ubijati nasprotnika. Človek je kot biološko bitje opremljen s fiziološkimi mehanizmi za boj proti stresu, njegovi naravni nagoni mu pomagajo prepoznati nevarno situacijo in nanjo reagirati z bojem ali begom. Poleg fiziološke reakcije telesa obstaja tudi reakcija razuma oziroma sposobnost, da človek pravilno presoja okoliščine in izbere pravi način postopanja. Toda pod vplivom stresa se spreminjajo tudi sposobnosti razumskega obnašanja, zbiranja informacij in odločanja. Pod vplivom psihičnih oziroma emotivnih stanj lahko vojak proizvede prave telesne bolezni, kot so slabosti srca, čir, ohromelost rok, gluhot, slepota, splošna paraliza udov in drugo. Čustvo oziroma stanje anksioznosti je treba nekoliko podrobneje opredeliti, ker se z njim v običajnem življenju poredkeje srečujemo kot pa s strahom in plašnostjo. Pri anksioznosti gre za stanje, ki sledi sodelovanju v spopadih, kaže pa se v obliki hude nočne more, povezane z doživeti v boju. Pojavlja se tudi prepričanje, da bo smrt doletela ravno prizadetega vojaka, obseden je z mislijo na smrt, strah ga je pred tem, da bi odpovedal ali da bi njegovi soborci opazili, da je prestrašen.

Čustvo z dolgočasnosti se v vojni pojavlja pri vojaki, ki so dolgo časa blizu bojišča ali celo na bojišču, na katerem pa se ne dogajajo oboroženi spopadi, značilno je posebej za pozicijske vojne. V sodobnih vojaških aktivnostih pa čustvo z dolgočasnosti prizadene vojake, ki sodelujejo v mirovnih operacijah na predelih, kjer je potrebno več dni zapored opazovati razmejitveno črto, na kateri pa ne prihaja do nikakršnih sprememb. Obnašanje ob z dolgočasnosti je včasih zelo podobno obnašanju ob psihičnem zlomu, ko se v stanju fizične izčrpanosti vojak skuša dokopati do pijače, tobaka, lahkih ali trdih drog. V nekaterih vojnah so za pijačo in droge poskrbeli kar legalno, denimo v vietnamski vojni so vojaki uradno dobivali lahke droge. V hrvaški vojni je bilo veliko poročanja o prisotnosti drog med hrvaškimi borci, alkohol pa je bil prisoten na vseh vojskujočih se straneh v balkanskih vojnah zadnjega desetletja. Poročila iz mirovnih operacij kažejo, da se vojaki po večdnevni dolgočasni opravihi daleč stran od drugih vojakov tudi opijajo.

Čustvo gnusa je običajno povezano z izkušnjo smrti pri sotovariših, ko na bojiščih ostanejo posamezni deli teles, celo nabrekla telesa po večdnevni bojih. To čustvo lahko v posameznih primerih vodi v psihične zlome¹. Gnus se pojavi tudi po uboju nasprotnika, posebej če je do uboja prišlo na kratkih razdaljah.

¹ *Tourstni primer iz svoje prakse je na predavanjih študentom obramboslovja na Fakulteti za družbene vede oktobra leta 2000 opisal ameriški vojaški duhovnik Rees Ryder Stevens. Pripadniki ameriške padalske enote so morali po spopadu v Panami pobirati trupla po bojišču. Zaradi vročine in vlage so bila trupla napihnjena in so že razpadala. Ko je eden od vojakov poskušal dvigniti truplo, mu je v roki ostala iztrgana roka sotovariša. V popolnem psihičnem zlomu je z iztrgano roko tekal po bojišču in zverinsko tulil.*

V nasprotju z entropičnimi čustvi so spodbudna čustva tista, ki povezujejo posameznike v vojaški enoti med seboj v vojaški kolektiv, posameznike z vojaško organizacijo, z nadrejenimi ter tudi s civilnim okoljem in kulturo, civilizacijo, narodom, državo. Spodbudna čustva so temelj vojaške kohezije, hkrati pa vzpostavljajo pripravljenost na vojskovanje proti nasprotniku. Tudi v sodobnih ne-vojnih aktivnostih vojaških enot so spodbudna čustva pomembna, čeravno se vojaki vsaj v delu teh operacij ne zoperstavljajo več kaki vojski, temveč bolj razdvajajo sprte strani. Spodbudna čustva so potem potrebna za premagovanje vojaškega dolgotrajnega, stresa zaradi dolgotrajne odsotnosti od družine, zaradi upadanja motivacije za sodelovanje v mirovni operaciji, zaradi spoznanja o neučinkovitosti mirovne operacije. Med spodbudna čustva v vojaški organizaciji sodijo: pogum, zanos, navdušenost, lojalnost in pripadnost.

Veliko čustev je bilo v zgodovini vojaške organizacije tesno povezanih z dejstvom, da so se pripadniki vojske morali pripravljati na uničenje nasprotnika. Če bi skleпали po izkušnjah iz vojskovanja staroselskih ljudstev, bi lahko trdili, da prvotni namen vojskovanja ni bil ubijanje nasprotnika, kajti večina spopadov med staroselskimi se še danes konča, ko pride do prve poškodbe oziroma do prve žrtve v spopadu. Toda cilji t.i. "primitivnih" vojn so (bili) omejeni na socialno promocijo mladih, pridobivanje prostora, hrane, žensk, maščevanje, uravnavanje številčnega razmerja med spoloma. Moderno vojskovanje poteka za bolj kompleksne cilje, za velike ideologije, kjer nikoli ni mogoče izračunati, koliko ljudi je potrebno pobiti za uresničenje ideoloških ciljev, koliko civilistov pregnati z domov, koliko žensk posiliti, koliko neuničljivih min postaviti. Za proučevanje čustev, ki spremljajo ubijanje soljudi, bomo torej morali opazovati moderno vojskovanje.

V znanostih, ki so se na različne načine ukvarjale z razvojem vojskovanja, merjenje odnosa med čustvi in tehniko vojskovanja ni bilo ravno pomembna tema. Veliko bolj pomembne so bile razprave in raziskave vpliva ekonomskega dejavnika na vojskovanje (Toffler and Toffler; Engels) ali vpliva tehnike na taktiko vojskovanja (O'Connell, 1989). Čustva niso bila zanemarjena samo v znanosti o vojni, temveč tudi v vojaških strukturah, kjer vojaške spopade načrtujejo. Gabriel (1987, 1991) celo navaja, da vojaški psihiatri oziroma oficirji-zdravniki dolgo niso mogli prepričati poveljnikov, da je psihični stres pomembna omejitev za vojskovanje. Psihični kolaps je posledica dolgotrajne izpostavljenosti vojakov entropičnim čustvom, kot so strah pred smrtjo, ranami, vojno, v zgodovini vojskovanja pa je bil pogosto napačno razumljen kot strahopetnost in slabotnost posameznikov. Šele v ameriški vojni v Vietnamu je bila organizirana tudi vojaška psihiatrična služba, ki je vojakom pomagala v stiski, pa še ta ne preveč uspešno.

Grossmanova razprava (1996) o psiholoških stroških učenja ubijanja v vojni in družbi je ena redkih raziskav o anatomiji ubijanja znotraj človeške vrste, v kateri obdeluje tudi pomen čustvene oddaljenosti pri ubijanju (Grossman, 1996: 156-170). Razdalja do cilja oziroma domet orožja sta tipični vojaški kategoriji, ki pa sta običajno razumljeni v smislu fizične razdalje ali oddaljenosti oziroma natančnosti, ki je na različnih oddaljenostih potrebna za onesposobitev cilja. V sami vojni ali oboroženem spopadu pa pri premagovanju odpora do ubijanja merimo tudi čustveno, kulturno, moralno in socialno oddaljenost, kajti vsi ti dejavniki pomagajo

jo ubijalcu k zanikanju, da je ubijal človeško bitje. Na bojišču je praviloma najbolj kritičen tisti trenutek, ko bojevniki eden drugega zaznajo kot posameznika, ko se celo identificirajo s svojo žrtvijo, in odbijejo ubijanje². Obstoje primeri, ko so vojniki zaradi psihičnih tegob toliko onespobli, da se ne morejo boriti. To je t.i. funkcionalna onespobli, ki v bistvu preprečuje vojakom, da bi streljali v nasprotnike³.

Stališče javnosti, ki vojne pozna bolj iz zaledja oziroma prek medijev ter visokih vojaških poveljnikov, ki praviloma tudi niso soočeni z dejanskim stanjem na bojišču, glede izgub zaradi psihičnih vzrokov, je dolgo časa izhajalo iz napačne predpostavke, da so psihični zlomi možni pri ljudeh, ki so naravno strahopetni, ki so brez značaja in na splošno bolj labilne osebnosti. Izkazalo pa se je, da so se psihični zlomi dogajali tudi potem, ko so bili mobilizirani za vojno natančno in večkrat pregledani, ter odpuščeni vsi, ki so kazali znake labilne osebnosti. Dejstvo je, da se psihična prizadetost vsaj v določeni meri pokaže pri vsakem vojakom, ki je bil dolgo izpostavljen stresu vojne. Gabriel omenja raziskave po koncu druge svetovne vojne, ki so pokazale, da se pritiskom vojne izognejo le tisti, ki so že tako duševno bolni. Približno dva odstotka naj bi bilo takih vojakov, ki se ne zlomijo pod stresom, četudi so dolgo izpostavljeni boju. S pregledi teh, t.i. herojev, se je pokazalo, da so to v bistvu agresivne, psihopatske osebe (Gabriel, 1991: 73).

Razlogi za psihične zlome so v naravi modernega vojskovanja, saj je pritisk na vojakovo psiho prevelik, da bi ga mogel razumsko prenesti. Glede na intenzivnost in obdobje spopada se povečujejo tudi izgube zaradi psihičnih vzrokov, zato je treba tovrstne izgube vračunati v spopade prav tako kot izgube zaradi zadetkov z naboji ali šrapneli. Posledice vojn torej niso le mrtvi in ranjeni vojniki, gmotna škoda, begunci ali politične spremembe, temveč tudi spremembe v čustvovanju in občutkih udeleženih vojakov. Veliko vojakov se zlomi, še preden so sploh poslani v vojno, mnogi se zlomijo med spopadi, če so predolgo izpostavljeni vojnim naporom in niso pravočasno umaknjeni z bojišča, mnogo pa je tudi takih, ki postanejo psihiatrični primeri po koncu vojne.

Emocionalna cena, ki jo plačajo vojniki za svoje sodelovanje v vojni, je višja od tiste, ki se jo meri v številu mrtvih in invalidnih vojakov. Mnogi demobilizirani vojniki namreč še dolgo po vojni trpijo zaradi posttravmatskega stresnega sindroma⁴. Ta sindrom je bil v vojaški psihiatriji prvič prepoznan po koncu ameriške vojne v

² Morda je šlo za podobno situacijo v času slovenske osamosvojitvene vojne leta 1991, ko so nekateri udeleženci iz vrst Teritorialne obrambe navajali, da niso streljali v vojake JLA, temveč v zrak, ker so se bali, da je med njimi tudi kak slovenski vojak, ali preprosto zato, ker so čutili, da gre za vojaške obveznike, ki niso vedeli, v kakšno vojno so jih pognali njihovi JLA-jevski poveljniki.

³ Gabriel navaja podatek, da je po anketiranju med ameriški vojniki, ki so sodelovali v neposrednih bojih na evropskem in pacifiškem bojišču, samo 15% vojakov sploh streljalo na nasprotnika, celo takrat, ko so bili napadeni. Tudi v elitnih enotah, sestavljenih iz veteranov, je ta odstotek redko presegel 25%. V času druge svetovne vojne naj bi se kar 75% izkušenih vojakov v času napada tako prestrašilo, da niso streljali niti se branili (Gabriel, 1991: 70).

⁴ Posttravmatski stresni sindrom oziroma motnja je ponavljajoče se podoživljanje nekega dogodka, ki presega okvir človekovega običajnega izkustva, in ki pomeni resno grožnjo za posameznikovo življenje ali življenje njegovih najbližjih. Takšni dogodki so boj, naravne nesreče, napad na človeka, seksualni napad ali drugi grozljivi dogodki (povzeto po: Grossman, 1996: 282; Cronin, 1998: 296).

Vietnamu in je zato dobil ime "vietnamski sindrom". V bistvu pa vsaka vojna ustvari svojevrstne oblike travm, ki jih potem nosijo vojaki s seboj v svoji zavesti in podzavesti. Pri veteranih iz domovinske vojne na Hrvaškem⁵ so se pojavljale skupne značilnosti travm ljudi, tako vojakov kot civilistov, ki so preživelih nekatere ključne bitke, denimo "vukovarski sindrom", značilen za tiste, ki so preživelih obleganje in zlom obrambe mesta Vukovar novembra leta 1991.

Poleg strahu pred smrtjo je v vojaški organizaciji, posebej ko sodeluje v oboroženem spopadu, pomembno čustvo strahu pred ubijanjem nasprotnika. Na obstoj neke vrste obrambnega mehanizma v človekovi osebnosti, ki svari pred ubijanjem, kažejo spopadi med staroselskimi ljudstvi, ki naj bi se odvijali le ob minimalnih žrtvah ali ranah. Ker staroselska ljudstva veliko časa po koncu spopada v svojih "demobilizacijskih" ritualih porabijo za očiščevalne namene, pri čemer se veliko ukvarjajo predvsem s tistimi, ki so povzročili rane ali smrti, sklepamo, da pobijanje soljudi ni ravno normalna sestavina človekove narave⁶. Navsezadnje so se tudi prazgodovinski bojevniki merili z močjo svojih mišic in uma, žrtve spopadov so imele razcefrano kožo ali polomljene kosti, zmagovalci pa so morali od blizu videti poškodovano žrtev. Bojevniki v sodobnem vojskovanju odvržejo smrtonosni tovor z letal na velikih višinah in preden je znano, kdo in koliko je žrtev, so že daleč stran od mesta bombardiranja.

V povezavi s čustvom strahu pred ubijanjem moramo uvesti še pojem ubijalske razdalje (Grossman, 1996: 97). Povezava med oddaljenostjo in lahkotnostjo agresije je koncept, ki buri duhove pri vojakih, filozofih, antropologih in psihologih. Bistvo koncepta je v tem, da je strah pred ubijanjem sočloveka manjši na večjih oddaljenostih, ter da je travma zaradi ubijanja hujša, če je žrtev zelo blizu.

Fizična oziroma mehanična oddaljenost pomaga pri izgubi čustev, kajti na večjih razdaljah nihče ne more zgledati kot prijatelj⁷. Najlažje naj bi bilo ubijanje na maksimalnih razdaljah, kakršne predstavlja letalsko bombardiranje in topniško ter raketno obstreljevanje. Na teh razdaljah tudi veliki cilji niso vidni, praviloma so vidni le njihovi obrisi na ekranih računalniško vodenih izstrelkov, ljudje-žrtve so povsem neznani, razen v primerih, ko se na bojiščih pojavljajo vojni dopisniki, posnamejo posledice napadov in jih objavijo. Objava pa niti ni nujna, saj obstaja cenzura in samocenzura medijev, in krvniki nikoli ne spoznajo svojih žrtev. Z zmanjševanjem fizične razdalje do cilja prek dolgih dometov (ostrostrelni, protioklepni izstrelki), srednjih dometov (puška), dometov ročne bombe, bližnjih dometov pištole, dometa bajoneta, noža, se odpor do pobijanja povečuje. Ubijanje na razdalji mož na moža (zadaviti, zlomiti vrat z udarcem, s palcem prodreti skozi

⁵ Po nekaterih podatkih je v hrvaški vojni sodelovalo okrog 350.000 vojakov in vojakinj, po ocenah strokovnjakov bi jih vsaj 20% potrebovalo psihiatrično pomoč, več kot devetsto veteranov pa je do leta 1999 naredilo samomore pod pritiskom psihičnih travm iz vojne. Pogosto so udeleženi tudi v incidentih z orožjem, ko v raznih obračunih uporabljajo ročne bombe, puške in pištole (Žumec et al., 2000: 300).

⁶ Dileme o pobijanju soljudi se odpirajo ne le ob nujnosti ubijanja v vojni, temveč tudi ob uprašanjih smrtne kazni za določene zločine.

⁷ Med najbolj ambivalentne trenutke slovenske osamosvojitvene vojne sodi sestrelitev vojaškega helikopterja JLA, ki ga je pilotiral Toni Merlak, sicer znanec in prijatelj nekaterih vodilnih predstavnikov slovenskega vojaškega odpora. Pripadniki TO, ki so ga sestrelili nad centrom Ljubljane, najbrž niso razmišljali o tem, da merijo na Slovenca, znanca, prijatelja, ko so izpolnjevali ukaz.

oko v možgane) si je skoraj nemogoče zamisliti, pa to še ni konec, še krajša razdalja je seksualna razdalja (Grossman, 1996: 97-98).

Pri ubijanju na maksimalnih oddaljenostih se pri ubijalcih praviloma ne razvije niti čustvo obžalovanja, kajti svoje žrtve s prostim očesom ne morejo videti, lahko se celo pretvarjajo, da niso ubijali ljudi. Velike razdalje do cilja pomenijo, da vojak sicer vidi nasprotnika, vendar ga ne more ubiti brez uporabe posebnih pripomočkov, recimo oprostrelske puške in daljnogleda ali tankovskega ognja. Srednje razdalje pomenijo, da vojak vidi svojo žrtev, vendar ne vidi, kakšne rane, krike ali obrazne poteze povzročata njegovo streljanje ali ročna bomba. Na tej razdalji vsak vojak še lahko misli, da ni bil njegov naboj tisti, ki je bil smrtonosen. Če ve, da je žrtev padla pod njegovim strelom, potem običajno po uboju začuti olajšanje in zadovoljstvo, po tej euforični fazi pa kesanje, ki se še poveča, če gre po koncu spopada vojak pogledat svojo žrtev (kar se pogosto zgodi, če taktična situacija to dopušča). Ubijanje z ročno bombo predpostavlja, da vojak ne vidi posledic svojega dejanja, ko bomba odvrže, vendar pa sliši kričanje*.

Ubijanje na kratkih razdaljah ne dovoljuje nobenega dvoma o tem, kdo je ubijalec in kaj se je zgodilo z žrtvijo. Največ travm izhaja ravno iz te oblike ubijanja. Takoj po uboju se pojavlja še občutek zadovoljstva, zatem pa je prekrit s čustvom krivde, ki narašča s pogledom na dokaz uboja, in je pogosto tako močno, da vodi do fizičnega gnusa in bruhanja. V zavesti ubijalca ostane tudi kričanje in jok žrtve. Na kratkih razdaljah je tudi odpor proti ubijanju nasprotnika zelo močan. Ob pogledu na nasprotnika, ki je mlad ali star, prestrašen ali jezen, ni težko spoznati, da nasprotnik zgleda tako kot ubijalec. Na tej razdalji se ne strelja na uniformo ali na posplošenega sovražnika, temveč na osebo, na točno določenega posameznika. In mnogo vojakov tega preprosto ne more narediti.

Ubijanje na razdalji dolžine orožja, kot je bajonet, nož, ali sablja, ko je orožje v bistvu podaljšek bojevnikovega telesa, zahteva vrez ali vdor v nasprotnikovo telo, ali odrezan kos telesa. Zgodovina vojskovanja kaže, da so vojaki le neradi uporabljali bajonete v enakovrednem boju z nasprotnikom, in da je ena ali druga stran prej zbežala, preden je prišlo do "prekrižanja bajonetov". Znanih pa je veliko primerov, ko so vojaki močnejše strani svoje nasprotnike obglavljali in ubijali z bajoneti ali noži. Posebej uporabna so bila ta orožja v balkanskih vojnah zadnjega desetletja, kjer so posebej bojevniki srbske strani na tak način uničevali nemočno civilno prebivalstvo, ženske, otroke in starce.

Bojevniki imajo velik odpor do ubijanja z golimi rokami. V primerih, ko do tega pride, večinoma uporabijo karate tehnike za ubijanje nasprotnikov. Ko govorimo o ubijanju na seksualni razdalji, je treba razlikovati dva koncepta: ubijanje kot seks in seks kot ubijanje. Za prvi koncept velja naslednje: nekateri vojaki primerjajo užitke pri ubijanju z užitki pri seksu, orožju pripisujejo seksualne podobe, vznemirjenost ob ubijanju opisujejo kot seksualno vznemirjenje. Drugi koncept, to je seks kot ubijanje je družbeno bolj nevaren. Gre za zelo osebni odnos, v katerem seksualni partner ni nujno ubit fizično, lahko je močno poškodovan, predvsem pa je psihično uničen. Penetracija seksualnega orožja (penisa) globoko v telo žrtve je

* V času prve svetovne vojne so na frontnih črtah vojaki pogosto raje uporabljali ročne bombe kot pa puške, kajti po bombah, odvrženih v rove utrjenih linij, razen krikov, ni bilo videti ničesar.

primerljiva z vbodom bajoneta ali noža v telo žrtve. Množična posilstva so sicer spremljevalec vseh vojn in vojsk, toda balkanske vojne zadnjega desetletja bo treba tudi ob tem konceptu navesti kot poseben primer: posilstva tako žensk vseh starosti kot moških so bila oblika taktičnega bojevanja s civilnim prebivalstvom nasprotni strani, bila so način ubijanja ponosa, kulture, dokaz nesposobnosti moških, da bi zavarovali svoje družine. Posiljevanje žensk muslimanskega porekla je pomenilo dejansko fizično uničenje le-teh, iz svojega okolja so bile izločene ne glede na to, ali so bile samo posiljene ali so celo zanosile zaradi posilstev.

Na odnos bojevnika do ubijanja vpliva ne le fizična oddaljenost od cilja, temveč tudi čustvena oddaljenost, ki se kaže v priznanju, da je nasprotnik posameznik, s katerim je možna celo identifikacija. Lahko pa se zgodi, da celo na krajših razdaljah nasprotnikov ne zaznavamo kot ljudi, podobne nam, in je ubijanje lažje izvesti. To je možno posebej, ko je velika tudi kulturna oddaljenost med bojevniki, ko so nasprotniki že na videz zelo drugačni, ali pa je njihova "drugačnost"⁹ posledica dolgotrajne stereotipne socializacije. Moralna oddaljenost med bojevniki se nanaša na legitimnost ciljev, za katere se borijo sprte strani. Običajno vsaka stran obtoži nasprotno za krivo, njene voditelje za kriminalce, vojake pa za zapeljane ali soudeležene pri kriminalu poveljnikov, ali za teroriste¹⁰. V nasprotju s tem pa svoje cilje v spopadu razglasi za edino pravične, svoje ravnanje opravičuje z argumenti upravičenega maščevanja, samoobrambo, pravom.

Ritualizacija čustev v vojaški organizaciji

Zavedanje o tem, da entropična čustva v vojski zmanjšujejo pripravljenost vojakov na vojskovanje, ter da pretiravanje pri spodbudnih čustvih (denimo pretiran pogum) tudi vodi v napake in morebitne izgube, prisiljuje vsako vojaško organizacijo v vzpostavitev naučenih načinov izražanja ter nadziranja čustev. Čustva se obravnavajo kot način za bolj učinkovito doseganje zadanih vojaških ciljev. Čustva v vojski lahko potemtakem razumemo tudi v smislu "emocionalnega dela" (Hochschild, 1983, v Šadl, 1997: 226), ko morajo vojaki upravljati svoja čustva tako, da jih prilagodijo poklicni vlogi (posebej je to važno za vojaške poveljnike). Pri upravljanju s čustvi, ki ga izvaja poveljnik vojaške enote, sicer ne gre za klasični tržni odnos med delavcem in stranko kot pri delu čustev v storitvenih dejavnostih, vendar mora ravno tako hliniti določena čustva, jih doživljati prek igranja svoje voditeljske vloge ter z njimi vzpodbujati vojake k izražanju spodbudnih čustev in k nadziranju entropičnih čustev. Dobro izurjeno delo pomeni upravljanje negativnih čustev, njihovo spreminjanje v duhu zahtevanih vojaških nalog (recimo žalost zaradi padlega tovariša je treba preusmeriti v jezo proti nasprotniku) ter ritualno

⁹ Srbi so Albance na Kosovu oziroma Albance nasploh vedno v zgodovini zaznavali kot manjvredne ljudi, celo kot ne-ljudi, zato njihovi bojevniki niso čutili velikih travm ob pobijanju in požiganju celotnih vasi na Kosovu spomladi leta 1999. Podobno ideologijo je razvijal Adolf Hitler z mitom o večrednosti arijske rase ter manjvrednosti drugih ras, zlasti slovanske ter ciganske.

¹⁰ Oznaka, ki jo je makedonska javnost v letu 2001 vztrajno uporabljala za označevanje albanskih bojevnikov, sicer makedonskih sodržavljancev.

čustvovanje. Vojaški poveljnik ve, da mora pri sebi ter pri podrejenih vojaki preprečiti izražanje stresnih čustev javno, neovirano oziroma kolektivno na delovnem mestu, v vojaški enoti ali štabu. Šadlova šteje med stresna čustva dvom, strah, skrbi, napetost, zmedenost, negotovost in depresijo (Šadl, 1997: 321), ravno to pa so tista entropična čustva, ki jih mora poveljnik z vojaki presegati s pomočjo dolgotrajnega urjenja. Dvom, zmedenost in negotovost pri vojaki so čustva, ki izhajajo iz negotove situacije na bojišču, ko primanjkuje informacij, sotovariši niso zanesljivi, poveljniki pa ne vlivajo zaupanja¹¹. Ta čustva je mogoče ublažiti z ustreznim urjenjem vojakov, tako da se zanesejo na svojo strokovnost, poveljniki pa morajo biti tudi zelo profesionalni.

Če trdimo, da so čustva osnova za interakcijo med posamezniki, potem morajo biti tudi izražena tako, da je interakcija vzpostavljena na medsebojnem razumevanju. Zlasti v vojski morajo biti, zaradi nenehnega pripravljanja na oboroženi boj in obvarovanje pred izgubo življenja, interakcije zelo pregledne. V vojaški organizaciji sta pomembni upravljska in izrazna dimenzija ritualizacije čustev oziroma "osimbolnjenja" čustev. V vojaški organizaciji morajo biti geste ter izrazi čustvovanja posameznih udeležencev zelo natančni, zato da bi jih drugi lahko prepoznali in prebrali. Čustva so lahko izražena v besedah, vendar so ravno v vojaški organizaciji, zaradi racionalizacije s časom, pogosteje izražene v posebnih premikih, gestah, simbolih, ritualih, procedurah. Vojaki se morajo uriti v upravljanju z entropičnimi čustvi, da bi preprečili njihovo izražanje v ekscesni obliki, kar je lahko za kolektivno organizacijo kot je vojska pogubno, saj je emocionalna interakcija v njej še bolj izpostavljena kot v običajnih družbenih organizacijah. Morajo pa se uriti tudi v javnem izkazovanju čustev, saj so zlasti spodbudna čustva notranji socialni amalgam vojaških enot. Na njih temelji ne le obstoj skupinskega duha v enoti, temveč predvsem volja do vojskovanja.

Vojaška organizacija se ne more izogniti entropičnim čustvom, čeprav so lahko pogubna za njen obstoj ali za obstoj dela njenih enot. Z dolgotrajnim drilom oziroma urjenjem vseh, tudi najbolj enostavnih postopkov, poskuša doseči, da bi vojaki v psihično preobremenjeni situaciji ne reagirali čustveno, temveč razumsko ter v skladu z naučenim, skorajda instinktivnim vedenjem. To naučeno vedenje naj bi zlasti pomagalo pri izogibanju nevarnostim z nasprotne strani. Ločevanje razuma od čustev v vojaški organizaciji je bržkone posledica "tradicionalne zahodne dihotomije razuma in čustev" (Šadl, 1997: 237).

Veliko težje pa je vojake pripraviti na dejstvo, da bodo tudi sami ubijali v spopadu. Travme zaradi ubijanja so velike zato, ker se vojaki mnogokrat ne zavedajo, kaj pomeni ubijati soljudi, saj so bili kot pripadniki civilne družbe vzgojeni, da je ubijanje sočloveka kaznivo dejanje. S tem ko družba vojake pošilja v boj, jih izpostavlja morebitni pogubi, hkrati pa jih sili, da morajo preseči svoj odpor do ubija-

¹¹ Septembra leta 1991 je bila na Obramboslovnem raziskovalnem centru izvedena raziskava Slovenski vojak - pripadniki Teritorialne obrambe v boju proti JLA. V njej smo merili stopnjo zaupanja slovenskih teritorialcev v svoje poveljnike v času osamosvojitvene vojne in ugotovili, da je bilo zaupanje majhno, da so vojaki poveljnike, ki so bili večinoma mobilizirani kot vojaški obvezniki, šteli za sebi enake, v strahu in v pogumu. Po koncu vojne so poveljnikom za udeležbo v vojni pripadle dnevnice, navadnim vojakom pa ne, kar so le-ti razumeli kot eno največjih krivic obdobja po osamosvojitvi.

nja drugih. Če tega ne zmorejo, jih razglašajo za strahopetce. Ko to naredijo, jih gleda z nezaupanjem, in namesto da bi poskrbela za njihove travme, jih pogosto pušča brez psihiatrične pomoči, češ da za smiselnost njihov dejanj govori že sam pravični cilj vojne¹², v kateri so se bojevali.

Vojaška organizacija mora čustva ritualizirati. Da bi se izognila zlomom, predpiše njihovo izražanje, opredeli pravila čustvovanja, in teh pravil se zelo strogo drži, zahteva od vsakega posameznika, da čustvuje v skladu s pravili, torej drugim razumljivo, in da s svojim čustvovanjem ne vnaša entropije v vojaško enoto. Vojaška organizacija je pristaš institucionalnih emocij, medtem ko impulzivna čustva sicer dopušča, vendar z veliko negotovostjo. Dejstvo pa je, da so ravno impulzivna čustva tista, ki so podlaga velikim herojskim dejanjem. Šadlova opozarja, da člani kultur lahko pravila čustvovanja upoštevajo le na videz, v resnici pa doživljajo drugače. Po njenem neusklajenost veljavnih družbenih norm in človeškega čustvovanja tudi pomeni, da zmaga instrumentalne racionalnosti in družbene sveta nad čustvi ni popolna, in da poskusi organizacijskega upravljanja ali izključevanja čustev ne vodijo avtomatično k "emocionalnim robotom" (Šadl, 1997: 242). Ta ugotovitev v precejšnji meri velja za vojaško organizacijo. V vojaških aktivnostih je namreč toliko neznank, da je sicer možno predvideti več različic ravnanja, toda v dejanskem oboroženem spopadu ali v kaki drugi sodobni vojaški misiji se šele pokaže, koliko uspešna je bila institucionalizacija čustev.

Tako smo znova pri fenomenu posttravmatske stresne motnje in vprašanju, ali je mogoče kaj narediti, da bi obvarovali vojake in vojakinje pred psihičnimi poškodbami, ko so postavljeni v bojno situacijo. Vojaški zdravniki, psihiatri in poveljniki bi odgovorili, da je rešitev v preventivnem ravnanju, to pa je ravno izobraževanje, urjenje, usposabljanje. To urjenje naj bi bilo čimbolj podobno realnosti vojskovanja, tako da bi se vojaki zavedali možnosti preživetja, če so dobro izurjeni, in če imajo dobro vodstvo (Shay, 1998: 264-265).

Ritualni za izkazovanje čustev v vojaški organizaciji

Med rituale, ki omogočajo skupinsko vodeno izkazovanje čustev, sodijo različne proslave, praznovanja, parade, prepevanje pesmi, slovesna prisega, slovo od mrtvega tovariša ali visokega vojaškega poveljnika. Praznovanja, posebej parade, so v vojski potrebne za povečevanje čustev zanosa, navdušenosti, vneme, lojalnosti in pripadnosti. Na takih prireditvah je uporabljenih veliko simbolov, kot so državne ali vojaške zastave, prapori enot, ideološke zastave (denimo zastava nekdanje Zveze komunistov). Vojaki morajo izvesti poseben ritual pozdravljanja zastave, ki je pozdrav kolektivnemu duhu, vadijo pa ga zelo pogosto. Ritual slovesne prisega vsebuje napoved kolektivne pripravljenosti na žrtvovanje. Pesmi, glasba, koračnice, ki jih pojejo vojaške enote, so praviloma pesmi iz slavne vojaške zgo-

¹² Veterani hrvaške domovinske vojne so si morali po koncu vojne za premagovanje psihičnih stresov in posttravmatske stresne motnje omisliti zasebne psihiatre, ki so delali za večje skupine veteranov. Država je menila, da je njihovo ubijanje naravna posledica patriotizma ter da v "domovinski" vojni ni potrebno dokazovati borcem, zakaj lahko ubijajo.

dovine, te pesmi so povezava s preteklostjo in hkrati spodbuda skupnemu kolektivnemu duhu.

Slovo od mrtvega tovariša je eden najbolj pretresljivih ritualov v vojski. Običajno ga sestavljajo naslednji elementi: postroj enote soborcev ali častne enote, istočasna izstrelitev nabojev oziroma častna salva, določen tip korakanja, zadnji pozdrav z vojaško zastavo, igranje določene pesmi, denimo Tišine, urejen odhod z groba. V civilni družbi bi (odvisno od kulture, seveda) jokali, morda bi se slišal krik, stokanje. Vojska mora svoj jok izraziti prek izstreljene salve, v tem strelu so združeni vsi kriki, pozdravi in misli sotovarišev. Sicer pa je pokop mrtvega soborca le del vojaškega odnosa do mrtvih. Že od pradavnine velja, da vojske po končanih bitkah ali celo med njimi skrbno pobirajo svoje mrtve tovariše na bojnem polju. V sodobnih vojskah so za ta namen organizirane celo posebne službe. Deloma je to ravnanje pomembno iz higieničnih razlogov, še več pa je čustvenega ozadja. Vsak vojak mora namreč, ko gre v boj, oditi z občutkom, da ga bodo tudi mrtvega vrnili njegovi družini ali domovini, da bo pokopan z vojaškimi častmi in da njegova žrtev nikoli ne bo pozabljena¹³.

V vojaško kulturo naploh sodi pieteta do mrtvih vojakov in v premirjih se sprte strani običajno najprej pogajajo za izmenjavo trupel ter ranjenih in ujetih vojakov. Posebno čustven odnos vojaki vzpostavijo do identifikacijske ploščice. Vsak vojak je pred odhodom v boj namreč opremljen z identifikacijsko ploščico (na verižici okrog vratu), razdeljeno na dva dela. Na obeh delih je zapisano njegovo ime in identifikacijska številka, zraven je tudi simbol vojske, ki ji pripada. Če pade v boju kjerkoli na svetovnih bojiščih, bo tista vojska, ki ga bo našla, odlomila spodnji del ploščice in ga predala v registracijske centre padlih vojakov. Mnogi veterani nosijo te ploščice še dolgo potem, ko je vojne konec. V okviru skrbi za padle sodi tudi ritual skrbi za vojaške grobove¹⁴ oziroma pokopališča. Vojaška pokopališča sodijo med najbolj obiskane spomenike človeške zgodovine. Vselej so urejena na poseben način, tako da nas preprosti spomeniki spominjajo na poravnane vrste vojakov. Podobnost spomenikov je prispodoba vojaške organizacije, v kateri so vsi vojaki enaki, enaki pred smrtjo in v smrti. Tudi podatki, ki so zapisani na spomenikih, so približno enaki za vse bojevnike, ime, priimek, letnica rojstva, letnica smrti. Praviloma bomo našli taiste podatke na vojaških pokopališčih različnih držav in različnih vojn, kar naj bi kazalo tudi na brezčasovnost vsakega vojaka.

Vojaške proslave s postroji, paradami, slovesnimi zbori, prikazi orožja so namenjene oblikovanju kolektivnega duha vojaških enot in komunikaciji z javnostjo.

¹³ Pokop mrtvega vojaka je lahko v sili opravljen tudi nekje na bojišču, vendar so udeleženci pokopa dolžni označiti grob in po koncu vojn se pogosto dogaja, da vojske pokopane vojake izkopljejo in odpeljejo v domovino. Med najbolj pretresljive opise prekopa mrtvih vojakov sodi roman *General mrtve armade albanskega pisatelja Ismaila Kadareja*. V njem opisuje italijanskega generala, čigar vojaki so padli in bili pokopani v času druge svetovne vojne na različnih bojiščih Albanije, po koncu vojne pa se mora vrniti v Albanijo in zbrati trupla svojih vojakov ter jih prepeljati v vrečkah v domovino.

¹⁴ Skrb za vojaške grobove je zapisana v pravilih vojaške službe, najdemo jo tudi v besedilih, ki jih vojske uporabljajo za motiviranje vojakov za boj. Priročnik *Austroogrške vojske "Mitt Gott für Kaiser, König u. Vaterland! Ein Patriotisches Soldatenbuch"* Carla Lutscha (1898), ob katerem so se socializirali tudi slovenski vojaki v vojski *Austroogrške monarhije*, namenja mrtvim vojakom kar dve poglavji, eno govori o čaščenju vojaške smrti, eno pa o vojaških grobovih.

Vojska namreč obstaja v dveh različnih svetovih, v svetu prakse ter v svetu zaznavanja. V svetu prakse odvrta grožnje ali se spopada z resničnimi nevarnostmi, sodeluje pri odpravljanju posledic naravnih nesreč, pomaga pri vzpostavljanju ali vzdrževanju miru. V svetu zaznavanja, torej okolju stališč in prepričanj, pa se ljudje zaradi prisotnosti vojske počutijo bolj ali manj varne oziroma presoajo, koliko varnosti jim obstoječa vojaška organizacija sploh prinaša. Vendar pa ima javnost za take presoje premalo neposrednih stikov z vojsko, pri rednem delu so vojaki namreč na poligonih ali v vojašnicah, ki so strogo ločeni od civilnega okolja z ograjami in sprejemnicami. Število ljudi, ki imajo neposredne izkušnje iz vojske, se v zadnjih desetletjih stalno znižuje. Gre za posledico procesa "zmanjševanja množičnih armad" (Haltiner, 1998), ki se kaže v prehajanju vojska iz obvezniškega v poklicno popolnjevanje, v vedno manjšem številu vojaških obveznikov, ki še hočejo služiti vojaški rok (so zdravstveno sposobni in ne uveljavljajo ugovora vesti) ter v vedno manjšem številu vpoklicanih vojakov iz primerne naborne kontingenta (uresničevanje selektivne vojaške obveznosti zaradi zmanjšanih funkcionalnih potreb vojaške organizacije po moštvu). To pomeni, da predstave o tem, koliko varnosti nudi in kakšna sploh je določena vojska, niso nujno odraz dejanskega stanja v njej niti ne znanja okolja o tem, kako se varnost zagotavlja.

Vojska ne more enostavno vstopiti v odnos z okoljem, kajti skupine ljudi v obliki vojaških enot ne morejo nastopati v neposrednem odnosu do civilnega prebivalstva, razen seveda v primerih, ko vojaška organizacija prevzame politično oblast ali sodeluje pri spremembi politične vladavine. Takrat pravimo, da je "vojska stopila iz vojašnic" oziroma da je "vojska na ulicah", kar pomeni prisotnost večjega števila vojakov oziroma vojaških vozil v prostorih, ki niso namensko vojaški. V običajnem mirnodobnem življenju vojske, ki nima prekucniških namenov, pa so srečanja s civilnim okoljem zelo standardizirana. Potekajo v obliki, ki naj bi je javnost ne smela napačno presoditi kot nepotrebno ali povečano prisotnost vojske v civilnem življenju. Ritualni, prek katerih potem poteka neposredna komunikacija z javnostjo, so vnaprej določeni. Njihov namen je seznanitev javnosti z izgledom vojske, toda tudi dvigovanje bojne morale in psihološke podpore vojski s strani civilnega prebivalstva. To pomeni, da se kolektivna čustva iz vojaške organizacije prenašajo na civilno prebivalstvo. Vendar pa oblike neposredne komunikacije vojske s civilnim okoljem ne zadoščajo potrebam po nadzoru nad pripravami in notranjim ravnanjem vojske. Glavni posredniki javnih pričakovanj v vojsko in vojaškega izgleda oziroma ravnanja v civilno življenje postajajo mediji (Dandeker, 1999: 19, 77-82).

Ritualni za ustvarjanje čustva pripadnosti so potrebni za doseganje kohezije vojaške enote. Vojaška kohezija je verjetno eden najbolj zanesljivih ciljev, zaradi katerih se je vojak v spopadu pripravljen bojevati, čeprav so o tem, torej o volji do vojskovanja ("will to fight") različni strategji sklepali tudi drugače. Vojak se v vojni bojuje zaradi navezanosti na sotovariše, zaradi obrambe družine, da sam ne bi bil ubit, v neposrednem spopadu praviloma ne misli na abstraktne patriotske ali ideološke cilje. Vendar se v pripravah vojakov na sodelovanje v vojni uporabljajo različni koncepti za motiviranje. V času, ko se je v vojskah uvajalo strelno orožje, je bila na primer najbolj pomembna oblika pripravljanja ustrahovanje. Ustrahovanje je temeljilo na predpostavki, da mora biti strah pred lastnim poveljnikom večji od

strahu pred nasprotnikovo kroglo iz strelnega orožja. Za sodobne vojske je značilna individualizacija vojaka na bojišču, se pravi, da vojaka ne more več v celoti nadzirati nadrejeni poveljnik, temveč se mora pogosto znajti sam skupaj z najbližjimi tovariši. Motivacijo za boj torej ni več mogoče dosežati z ustrahovanjem, temveč je treba doseči prepričanje pri vojaki, da se borijo za pravično stvar. Tako so nekatere vojske potrebovale politkomisarje, da so vojakom lahko razložili, za kaj se je potrebno bojevati in žrtvovati, taisto vlogo opravljajo vsi vojaški duhovniki, ne glede na to, kateri konfesiji pripadajo, če le delujejo za dobrobit vojske. Motiviranje je možno s pomočjo določene ideologije, patriotizma, še najbolj uspešno pa je motiviranje s skupinskih duhom oziroma z razvijanjem visoke stopnje medsebojne povezanosti in odvisnosti pripadnikov vojaške enote. Praviloma je ta kolektivni duh možen v enotah do ravni voda¹⁵. V takih enotah se lahko vojaki med seboj dobro poznajo, poznajo tudi večino intimnosti svojih tovarišev, zanesejo se eden na drugega in so se ravno zaradi tovarišev pripravljeni boriti do konca. Čustvo pripadnosti pomaga tudi pri premagovanju strahu in panike - bojevniki namreč ne želijo izpasti slabiči pred svojimi tovariši, zato poskušajo strah potlačiti. Čustvo pripadnosti je mogoče načrtno razvijati, pri čemer je zlasti pomembna voditeljska vloga poveljnika, gradi pa se tudi ob skupnih izkušnjah in preizkusih na vajah ali v vojni.

Rituali za dvigovanje čustva poguma so povezani z rituali pripadnosti, vendar poudarjajo tudi pomen individualnosti. Pogumen vojak je namreč potreben za postavljanje zgledov drugim vojakom o tem, kakšen je idealen vojak. Pogumni vojaki so za svoje ravnanje nagrajeni s priznanji, ki so predana na ritualen način z veliko vojaškega blišča in časti, tako da dobijo drugi vojaki občutek, zakaj je pomembno prizadevati si za taka častna dejanja. Iz čustva poguma se razvija herojstvo kot oblika izjemnega dejanja, ki vključuje hrabrost, drznost, odločnost, krepost in neustrašnost ter samopožrtvovalnost pri doseganju plemenitih ciljev. Heroj daje osebni zgled, je model zaželenega obnašanja in skupek vrednot, ki jih spoštuje celotna skupina, je nekakšno stičišče skupinske morale. Njegovi častilci se odpojuje lastni volji in ga ubogajo; heroj je tudi proizvajalec drznih dogodkov. Heroji so nagrajeni s priznanji, ki pa v drugačni, spremenjeni situaciji lahko izgubijo svoj pomen. Vojaška herojska dejanja so lahko tudi nevarno početje, ko nekdo po nepotrebnem zastavi svoje življenje, da bi se izkazal, še huje pa je, ko se hoče kot heroj izkazati poveljnik, ki potem zastavi življenje vseh svojih vojakov. Po svoje je travmatična tudi prihodnost herojev. Lahko se zgodi, da so v miru še dolgo čašče ni in uživajo različne ugodnosti, nekateri pa s koncem vojne hitro utonejo v poza bo, kajti v miru so potrebni drugačni vzorniki.

¹⁵ Glede tega, koliko vojakov lahko med seboj razvije tesne prijateljske vezi oziroma visoko stopnjo kohezije enote, obstajajo različni pogledi in ocene, posebej kar zadeva najmanjše število vojakov, med katerimi je možno razviti bojno navezanost. Ameriška vojska je v času vojne v Vietnamu delovala na osnovi tovarišev - buddyjev, pri čemer sta bila potrebna le dva vojaka, praviloma starejši in mlajši po stažu v vojni. O tematiki tovariških odnosov in njihovega vpliva na bojno delovanje ameriške vojske je pisal Little (1964).

Tipi socialne organiziranosti vojaške organizacije in čustva

Moderne vojaške organizacije se srečujejo z dilemo, koliko in katera čustva je za potrebe sodobnih nalog vojske, tradicionalnih vojnih ter ne-vojnih vojaških operacij, še potrebno razvijati. Dilema izhaja iz koncepta institucionalne oziroma poklicne socialne organiziranosti vojske (Moskos, Frank, 1988), ki je pri raziskovanju vojaških organizacij v vojaški sociologiji prevladoval v osemdesetih letih dvajsetega stoletja, razvidna pa je tudi v konceptu postmoderne vojaške organiziranosti, ki se uveljavlja v zadnjih desetih letih (Moskos et al., 2000).

Tako institucionalna kot poklicna socialna organiziranost sta bili od vedno prisotni v vojaških sistemih, pomembno pa je vedeti, ali v določenem vojaškem sistemu obstajajo trendi premikanja vojaške organizacije od povsem divergentne glede na civilno družbo (torej institucionalne) v bolj konvergentno s civilno družbo. Čeprav vojaške organizacije nikoli niso bile povsem ločene od družbe ali bi z družbo povsem sovpadale, obstaja lestvica, na kateri se družba in vojska približujeta ali oddaljujeta. Moskos je za tip vojaške organiziranosti, ki se oddaljuje od družbe, uporabil poimenovanje "institucija". Legitimnost institucije je utemeljena na vrednotah in normah, ki podrejajo posameznikove interese skupnemu dobremu, pripadniki sledijo vrednotam, kot so dolžnost, čast in domovina, za cilje institucije so se pripravljani žrtvovati, v vojaški službi so stalno na razpolago, skupaj z družino so pripravljani na preselitve, podrejeni so vojaški disciplini in sodiščem, po upokojitvi uživajo iste ugodnosti kot v času službe, iz organizacije pa težko izstopijo, ker nimajo nobenih znanj in izkušenj za katerokoli ne-vojaško delo (Moskos, 1988: 16). Tip vojaškega poveljnika, ki se najbolje uveljavi v taki organizaciji, je herojski poveljnik. Herojski poveljnik poveljuje s čustvi, z nabojem svoje karizme.

Poklicna socialna organiziranost vojaške organizacije predvideva večje sovpadanje značilnosti vojske s civilnim okoljem, njena legitimnost se potrjuje za trgu dela, posamezniki sledijo bolj lastnim interesom in se ne podrejajo v celoti interesom organizacije, družina ni dolžna sodelovati v vojaški skupnosti, vojak je podrejen civilnim normam in pravu, po upokojitvi ima iste ugodnosti kot drugi člani civilnega okolja (Moskos, 1988: 17). V poklicnem tipu vojaške organizacije, ki je konvergentna s civilnim okoljem, se najbolje uveljavi tip poveljnika, ki ga imenujemo tehnokrat-menedžer. Ta poveljnik v nasprotju s herojskim poveljnikom poveljuje z manj čustvi ali pa so čustva povsem standardizirana, če ne celo tehnologizirana, in impulzivna čustva niso zaželena. Navezanosti na vojaško organizacijo, na njene naloge in cilje je bistveno manj, ker je to le ena od delovnih postaj v življenju posameznika.

V institucionalni vojaški organizaciji je delavec ostal do upokojitve in še v pokoju lahko užival beneficije zaradi vojaške službe. Bil pa je tudi čustveno navezan na vojaško organizacijo, na njene naloge. V primeru razpada institucionalne vojaške organizacije je konverzija njenih pripadnikov zelo težavna, ker je vojaški poklic edino, kar znajo opravljati, in ker so na propadlo organizacijo tesno navezani, čemur se reče indoktrinirani. Razpad poklicnega tipa vojaške organizacije ne pušča večjih čustvenih posledic pri reintegraciji posameznih pripadnikov, razen nuje po prekvalifikaciji.

Teza o institucionalni oziroma poklicni socialni organiziranosti, popularno imenovana tudi I/O teza (institutional/occupational), je izgubila analitično moč zaradi dejstva, da so v vsaki vojski prisotne ene in druge tendence, le da v različnih zvrsteh, rodovih in službah v različni meri, ter zato, ker se mora vojaška organizacija glede na razmere, v katerih se nahaja, se pravi, ali je v miru ali v vojni, prilagoditi tudi s socialno strukturo. Poklicna socialna struktura, kjer je interes posameznika močnejši od skupnega interesa, najbrž v vojni ne bi preživevala.

Postmoderna vojaška organizacija ali konec vladavine kolektivnih čustev v vojski?

Teoretično perspektivo postmodernizma, ki se je uveljavila v sociologiji, so vojaški sociologi začeli uporabljati tudi za opisovanje značilnosti vojaških organizacij po koncu hladne vojne (Moskos et al., 2000), pri čemer pa postmoderne vojaške organizacije ne moremo kar enačiti s post-hladnovojno vojaško organizacijo (Booth et al., 2001). Za postmoderno vojaško organizacijo je bistvenih pet organizacijskih značilnosti: 1) medsebojno prepletanje civilne in vojaške sfere; 2) zmanjšanje razlik med službami v bojnih in v zalednih enotah; 3) sprememba nalog iz vodenja vojn v manj intenzivne humanitarne in/ali policijske naloge; 4) naloge se izvajajo bolj v multilateralnem kot v unilateralnem okolju, pod mednarodnim nadzorom; 5) internacionalizacija oboroženih sil (Moskos et al., 2000: 2). Te značilnosti so rezultat prilagoditve oboroženih sil na številne spremembe v civilnem okolju, od zmanjševanja pomena nacionalnih držav in povečevanja pomena nadnacionalnih, globalnih socialnih organizacij, do sprememb v vrednostnih sistemih (naraščanje pomena individualnosti) ter splošne negotovosti glede prihodnosti institucij nasploh in tudi vojaške institucije (Dandeker, 2000).

V tradicionalni vojaški organizaciji je bil zlasti izpostavljen institucionalni pomen čustev, ker je dokazoval prostovoljno pripadnost kolektivnim ciljem. Ravno kolektivni cilji pa postajajo v sodobni individualizirani družbi in posledično vojaški organizaciji manj prioritetni. Tudi pripravljenost posameznikov na podrejanje skupini je vse manjša. Vojaška organizacija, ki pripisuje veliko vrednost predvsem kolektivnemu, skupinskemu delu, z vedno večjimi težavami pridobiva svoje pripadnike, s čimer je postavljena pred izbiro, odpovedati se kolektivnim vrednotam ter si s tem olajšati iskanje pripadnikov ali pa vzdrževati kolektivne vrednote, vendar rekrutirati samo še med točno določenim slojem prebivalstva. Spreminjajo se tudi politične zahteve in pričakovanja glede nalog, ki jih mora opraviti sodobna vojaška organizacija. Z novimi nalogami, ki jih dobiva vojaška organizacija po koncu hladne vojne, in zadevajo humanitarne naloge, operacije za vzdrževanje miru, operacije za vzpostavljane miru, se razvijajo tudi zahteve po spremenjeni organizacijski strukturi vojske.

Ali lahko rečemo, da se individualizacija vojaka na bojišču sodobne vojne, oboroženega spopada ali kriznega žarišča ter njegova preusmeritev iz kolektivnih idealov vojske k vse bolj individualnim kaže tudi na področju čustev? Postmodernemu vojaku dejansko bolj ustrezajo individualna čustva, ne pa situaci-

je, v katerih bi se moral zaradi pripadnosti vojaški enoti odpovedati svojemu zasebnemu načinu čustvovanja. Institucionalna vojaška kultura kot posebna oblika upravljanja s čustvi pomeni za postmodernega vojaka ustvarjanje prisiljenih, nehvaležnih in neavtentičnih čustev, kar je Hochschildova razumela kot institucionalno kulturo delovnih organizacij (povzeto po: Gordon, 1989: 131). Vojaki si zato prizadevajo ohraniti svoje zasebne oblike impulzivnih čustev, kar bi lahko navajalo na trditev, da se v postmodernejši vojaški organizaciji zmanjšuje pomen kolektivnih čustev, nikakor pa to ne more pomeniti, da gre za izključitev čustev iz vojaške organizacije.

Če se vrnemo na začetek razprave, kjer smo definirali entropična in spodbudna čustva, bi lahko dodali, da prihaja v postmodernejši vojaški organizaciji do redefinicije pomena nekaterih čustev. V novih nalogah vojske so namreč med entropičnimi čustvi pogostejše, kot denimo strah, prisotna čustva dolgočasje, naveličanosti; med spodbudnimi čustvi pa pogum izgublja pomen, saj v mirovnih operacijah pretirano pogumna, herojska dejanja niso zaželeni, pomembnejša je modrost, strpnost, potrpežljivost in razumevanje drugačnih. Pomen lojalnosti oziroma pripadnosti ni manjši kot v primerih vojske, ki se pripravljajo za oborožene spopade, le vsebina, okrog katere se razvijeta ti dve čustvi, je spremenjena. Bolj kot pripadnost lastni enoti ali lojalnost lastni (eni) domovini, je smiselna pripadnost večnacionalni enoti ter moderni ekumenski patriotizem¹⁶.

Tako kot nekateri avtorji ugotavljajo, da niso vse post-hladnovojne vojske že nujno postmoderne, je potrebno tudi ugotoviti, da niso vse sodobne naloge vojaških organizacij postmoderne, ter da večinoma potekajo na vse prej kot postmodernih kriznih žariščih. Sodobni oboroženi spopadi, imenovani tudi "nove vojne" (Kaldor, 1999), so večinoma notranji spopadi med različnimi paravojaškimi skupinami, kjer je osrednja državna oblast nelegitimna oziroma ni sposobna nadzirati ozemlja celotne države, spopadi ne potekajo zaradi velikih ideoloških ali nacionalnih ciljev, temveč zaradi starih zamer, sovraštva in maščevanja, žrtve nastajajo predvsem med civilnim prebivalstvom, ki je izpostavljeno tudi drugim vrstam nasilja, npr. pregonom, posilstvom, požiganju, rušenju domov. Ker gre za dolgotrajne oborožene spopade, je velik del za boj sposobne populacije že pobit ali poškodovan, zato se v vojaške vrste vključujejo vedno mlajši bojevniki, po standardih mednarodnega prava še otroci. Otroci-vojaki so posledica pomanjkanja bojevnikov starejših generacij ter posledica izračuna tistih, ki vojne načrtujejo, da so otroci primerna rekrutna osnova za vojake. Sodobna lahka in enostavna osebna orožja lahko uporabljajo tudi otroci, ki so lojalni gospodarjem in nepreračunljivi pri izvedbi zelo nevarnih nalog. Pogosto sodelujejo pri zelo okrutnih akcijah. Za dokončanje vojne niso zainteresirani, ker je postala način njihovega življenja. Za vojake zahod-

¹⁶ Pripadniki Slovenske vojske, ki so sodelovali v mirovni operaciji UNFICYP v letih 1997 do 2001, poročajo o fenomenu, ki ne potrjuje trditve o zapostavljanju domovinskega patriotizma zaradi prevladovanja ekumenskega patriotizma ob ne-vojnih nalogah sodobnih oboroženih sil. Trdijo namreč, da so se ravno v mirovni operaciji med množico drugih vojska zavedli, da so pripadniki Slovenske vojske, poudarjeno so uporabljali slovenske državne in vojaške simbole, razvili so večjo ljubezen do domovine, kot pa so jo čutili pred odhodom v tujino (predavanje večkratnih udeležencev mirovne misije na Cipru študentom obramboslovja, 13.decembra 2001, na Fakulteti za družbene vede).

ne civilizacije predstavljajo veliko moralno težavo, kajti večina teh vojakov je bila profesionalizirana v duhu zaščite nemočnega prebivalstva, otrok, žena in starcev; streljati, se pravi ubijati otroke, pa četudi v samoobrambi, je za mnoge še hujša travma kot streljati na sebi podobne vojake nasprotne vojske.

Pomen in ritualizacija čustev v Slovenski vojski

Slovenska vojska je kot vojska z desetletno tradicijo videti dokaj neinstitucionalno, tudi nečustveno organizirana. Vendar je bila to namerna usmeritev njenih ustvarjalcev oziroma političnih elit od leta 1991 dalje. Čeprav je Teritorialna obramba imela svoje tradicije od leta 1968, ko je bila ustanovljena, so ji po zmagi v osamosvojitveni vojni leta 1991 vladajoče politične elite želele odvzeti čustveni naboj iz oboroženega spopada in jo graditi kot povsem moderno, ne-vojno vojaško organizacijo. Besedilo slovesne prisega vsakega vojaka namerno ne vsebuje prisega o žrtvovanju življenja za domovino, kar je bila ključna sestavina nekdanje jugoslovanske prisega. Slovenska vojaška prisega je dokaz vladavine posameznika nad kolektivnim ciljem. Posameznikovo življenje je več vredno kot kolektivni cilj, obramba domovine. V tem smislu je Slovenska vojska tipična postmoderna vojaška organizacija. Rituali in simboli šele nastajajo in kažejo velik individualizem vojaških enot, manj pa sposobnost ravnanja po skupnih principih.¹⁷

Slovesna prisega je tako skupinski kot posamični ritual. Vsi vojaki, ki so bili skupaj vpoklicani na služenje vojaškega roka, se najprej usposablajo kot vojaki - posamezniki, in ko spoznajo osnovna pravila obnašanja v vojaški enoti ter spoznajo svoje orožje, s katerim bodo preživeli vseh sedem mesecev služenja vojaškega roka, zaprisežejo domovini, da jo bodo branili. Prisego govori vsak vojak zase, vendar se ritual opravi na skupnem prostoru vojaške enote, ob prisotnosti javnosti, predvsem zainteresirane javnosti staršev, sorodnikov, znancev, krajanov kraja, kjer je vojašnica. Po slovesni prisegi dobijo slovenski vojaki prvič po prihodu v vojsko prost izhod v mesto oziroma smejo domov.

Petje vojaških ali drugih pesmi je oblika vzpostavljanja skupinske kulture, vendar v Slovenski vojski ni veliko prepevanja. Prepevanje borbenih pesmi je institucionalizacija bojnega duha, pri katerem je važno sodelovanje vseh vojakov ne glede na glasovne sposobnosti. Slovenska vojska poje borbene pesmi iz druge svetovne vojne, taborniške pesmi ter slovenske ljudske pesmi, lastnih pesmi nima. Dejstvo, da se pojejo predvsem pesmi partizanske vojske, kaže, da je partizanska, antifašistična tradicija, prenosljiva tudi v sodobno vojsko. Petje pesmi je v vojski spontana zadeva; lahko jo vzpodbudijo oficirji, lahko pa izhaja iz neformalnih

¹⁷ Na proslavi ob obletnici svečanega postroja 1. brigade Slovenske vojske, 17. decembra 2001 v Vojašnici Franc Rozman Stane, sta minister za obrambo ter načelnik Generalštaba Slovenske vojske podeljevala vojaška priznanja pripadnikom različnih enot 1. brigade. Pozdrav, sprejem priznanja in obrat so bili skoraj pri usakem odlikovancu drugačni, kazali so v bistvu na identiteto nižje enote in ne identiteto celote 1. brigade. Po drugi strani pa je bilo na taisti proslavi mogoče videti uspešen način ustvarjanja novih simbolov, ki gradijo trdno kolektivno zavest manjših enot, denimo predaja rdeče baretke novim pripadnikom 10. motoriziranega bataljona po uspešno opravljenem osnovnem usposabljanju.

mnenjskih voditeljev v vojaški enoti. Poseben pomen ima tudi vojaška himna, ki je, kar zadeva slovensko vojaško himno, sicer bolj bojevita kot državna himna, sodi tudi v zakladnico slovenskih umetnih, toda ponarodelih pesmi, vendar pa vzpostavlja zgodovinsko vez z neko drugo državo, na katero Slovenci nimajo prav lepih spominov, na Kraljevino Jugoslavijo¹⁸.

Slovenska vojska le počasi razvija rituale, s katerimi neposredno komunicira z javnostjo. Med take rituale sodijo t.i. Dnevi odprtih vrat, kjer se vsako leto spomladi z velikim številom obiskovalcev posebej izkaže vojašnica Ivan Cankar na Vrhniki, kjer domuje za slovensko pojmovanje elitni 54. oklepno-mehanizirani bataljon. Proslave ob Dnevu Slovenske vojske 15. maja postajajo vse bolj odprte za javnost. Posebno poslanstvo v smislu stika z javnostjo opravlja Orkester Slovenske vojske, ki se uveljavlja kot orkester z vojaškim in posvetnim programom doma in v tujini. Dejstvo pa je, da preoblikovanje Slovenske vojske iz velike množične vojaške sile, ki jo je posebej oblikovala Teritorialna obramba, v profesionalno silo, zahteva izločanje potratnih procedur, ritualov in simbolov, sicer ključnih za kohezijo enot množične obvezniške vojske, ter ohranja le tiste, ki pripomorejo k tehnokratskemu izgledu ter prilagodljivosti enot Slovenske vojske tistim vojskam, s katerimi sodeluje na mednarodni ravni.

Zaključek

Sodobne vojaške organizacije so v praksi svojega delovanja soočene z dilemo, ki je videti dokaj abstraktna, morda celo sholastična: ali vztrajati na tradicionalni dihotomiji razuma in čustev ali upoštevati, da človeška bitja nenehno prepletajo ta dva pola svojega bivanja. Vojaška organizacija je namreč pod pritiskom politične države (politične elite), ki od nje zahteva učinkovito delovanje. Za doseganje tega cilja (se pravi, v primeru oboroženega spopada, učinkovito pobijati ljudi brez velikega emocionalnega deficita) mora ločiti razum od čustev (streljanje na velikih razdaljah), čemur pravimo tudi "dehumanizacija vojne", da pa bi motivirala vojake za oboroženi boj, mora nujno uporabiti tudi čustva, povezati razum s čustvi, ali povezati razumsko delo z emocionalnim delom. To pa dela iz sodobne vojske dokaj shizofrenično ustanovo.

Verjetno je pesimistično zaključiti z ugotovitvijo, da sodobna krizna žarišča v svetu ne dajejo upanja o koncu vojne in oboroženih spopadov v bližnji prihodnosti. Vojaške organizacije se v zadnjih petdesetih letih zelo spreminjajo, predvsem se zmanjšuje število vojakov, ki se morajo pripravljati za vojno. Manjša, vse bolj profesionalna jedra vojakov pa morajo biti v nenehni pripravljenosti na morebitne posege, akcije in razmestitve. Urjenje poklicnih vojakov je bolj intenzivno, kot je bilo urjenje množičnih vojsk, ki so se v glavnem pripravljale le za obrambo domovine. Sodobni vojak zahodne civilizacije je večinoma udeležen v misijah izven meja svoje države, temu dejstvu se mora prilagoditi ne le vsebina vojaškega stro-

¹⁸ Pesem *Naprej zastava Slave* je bila sestavni del himne Kraljevine Jugoslavije, v kateri sta bila še odlomka hrvaške (*Lijepa naša*) in srbske (*Bože pravde*) himne.

kovnega urjenja, temveč tudi način institucionaliziranja čustev. Tradicionalne vojaške naloge pri obrambi domovine in nove ne-vojne vojaške operacije zahtevajo psihično trdnega vojaka, ki je sposoben nadzorovati svoja čustva ter jih izražati v skladu s predpisanimi pravili oziroma rituali. Toda tako kot je pri velikih mobiliziranih množičnih vojskah preteklosti prihajalo do nepričakovanih in nenadzorovanih izbruhov čustev, tudi sodobne vse bolj profesionalizirane vojske doživljajo srečanje z morebitno smrtjo in srečanje s smrtjo nasprotnika kot veliko psihično travmo. Ta travma, ki je posledica želje po preživetju in odpora do ubijanja pripadnikov lastne vrste, je bila v preteklosti in bo ostala za celotno prihodnost vojskovanja neke vrste varovalni mehanizem pred popolnim iztrebljenjem človeške rase, kar bi dosedaj nakopičeni arsenali orožja že omogočali.

LITERATURA

- Booth, Bradford, Kestnbaum, Meyer, Segal, David R. (Spring 2001): Are Post-Cold War Militaries Postmodern? *Armed Forces and Society* 27(3): 319-342.
- Collins, Randall (1990): Stratification, Emotional Energy, and the Transient Emotions. V Theodore D. Kemper (ur.). *Research Agendas in the Sociology of Emotions*, 27-57. New York: State University of New York.
- Cronin, Christopher (1998) (ur.): *Military Psychology: An Introduction*. Needham Heights: Simon and Schuster Custom Publishing.
- Dandeker, Christopher (1999): Facing Uncertainty. *Flexible Forces for the Twenty-First Century*. Karlstad: National Defence College, Department of Leadership.
- Franks, David D., McCarthy, E.Doyle (1989) (ur.): *The Sociology of Emotions: Original Essays and Research Papers*. Greenwich, London: JAI Press.
- Gabriel, Richard (1987, 1991): Nema više heroja. *Ludilo i psihiatrija u ratu*. Zagreb: Alfa.
- Gordon, Steven L. (1989): Institutional and Impulsive Orientations in Selectively Appropriating Emotions to Self. V David D. Franks, E.Doyle McCarthy (ur.), *The Sociology of Emotions:Original Essays and Research Papers*, 115 - 135. Greenwich, London: JAI Press.
- Grossmann, Dave (1996): *On Killing. The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society*. Boston: Little, Brown and Company.
- Haltiner, Karl W. (1998): The Definite End of the Mass Army in Western Europe? *Armed Forces and Society*, 25 (1), Fall 1998: 7-36.
- Kemper, Theodore D. (1990) (ur.): *Research Agendas in the Sociology of Emotions*. New York: State University of New York.
- Kaldor, Mary (1999): *New and Old Wars. Organized Violence in a Global Era*. Cambridge: Polity Press.
- Kertzner, David I. (1988): *Ritual, Politics, and Power*. New Haven and London: Yale University Press.
- Little, Roger W. (1964): Buddy Relations and Combat Performance. V Morris Janowitz (ur.), *The new Military*. New York: W.W.Norton &Company.
- Lutsch, Carl (1898): *Mit Gott, für Kaiser, König u.Vaterland! Ein patriotisches Soldatenbuch*. Czernowitz: Bukowinaer Vereinsdruckerei.
- McCarthy, E.Doyle (1989): Emotions are Social Things: An Essay in the Sociology of Emotions. V David D. Franks, E.Doyle McCarthy (ur.), *The Sociology of Emotions: Original Essays and Research Papers*, 51 - 72. Greenwich, London: JAI Press.
- Moskos, Charles C., Williams, John Allen, Segal, David R. (2000) (ur.): *The Postmodern Military*. New York: Oxford University Press.

- Moskos, Charles C, Wood, Frank R. (1988) (ur.): *The Military More Than Just a Job?* Westpark Drive: Pergamon-Brassey's.
- Moskos, Charles C. (1988): *Institutional and Occupational Trends in Armed Forces*. V Charles C. Moskos, Frank R. Wood (ur.). *The Military More Than Just a Job?* 15-26. Westpark Drive: Pergamon-Brassey's.
- O'Connell, Robert L. (1989): *Of Arms and Men. A History of War, Weapons, and Aggression*. New York: Oxford University Press.
- Perinbanayagam, R.S. (1989): *Signifying Emotions*. V David D. Franks, E.Doyle McCarthy (ur.). *The Sociology of Emotions: Original Essays and Research Papers*, 73 - 92. Greenwich, London: JAI Press.
- Shay, Jonathan (1998): *Achill in Vietnam. Kampftrauma und Persönlichkeitverlust*. Hamburg: Hamburger Edition HIS.
- Šadl, Zdenka (1997): *Čustva kot predmet sociološke analize, doktorska disertacija*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Žunec, Ozren, Tatalović, Siniša, Kulenović, Tarik (2000): *The Post-Conflict Restructuring of Armed Forces: War Veterans in Croatia*. V Ljubica Jelušič, John Selby (ur.), *Defence Restructuring and Conversion: Sociocultural Aspects*, 292-303. Luxembourg, Brussels: Office for Official Publications of the European Communities.